

ОНИЩЕНКО Володимир,

д. е. н., професор, професор кафедри світової економіки
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: v.onyshchenko@knute.edu.ua

ORCID: [0000-0003-3742-5195](https://orcid.org/0000-0003-3742-5195)

ПРИРОДА ЕКОНОМІЧНОГО ПРОЦЕСУ

*Людина є мірою всіх речей –
сущих у їх бутті та несущих у їх небутті.*

П'ратагор

Уточнено поняття "невизначеність" економічного процесу. Доведено, що економічна поведінка людини визначається інститутами, особливо у межах економічного процесу. Показано, що між неокласичною та біхевіористичною економічними теоріями існує органічний зв'язок. Обґрунтовано, що морально-етичний зміст економічного процесу може бути врахований при моделюванні, але тільки як узагальнений імператив – "економічна справедливість".

Ключові слова: економічний процес, еволюція, інтенціональність, невизначеність, інститути, економічна поведінка, морально-етичний зміст, справедливість.

Постановка проблеми. Сьогодні ведеться активна дискусія щодо місця та ролі людини в економічних процесах. По-сутті, цей дискурс не є чимось новим, якщо згадати, що "економічна теорія – це наука про людей, про їх наміри та дії" [1, с. 5]; що вона "...вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими засобами, які можуть мати різноманітне вживання" [2, с. 18]. Економіка не існує поза людиною, а економічні теорії – це уява людей про економічну діяльність. Тому важливо знати, що може впливати на цю уяву, та про наслідки її втілення в економічні процеси. Це наше бачення світу та процесів, які його трансформують та визначають зміст економічної діяльності.

На думку багатьох експертів, нині світ став у розумінні людини більш невизначеним та потребує більшої соціальної та етичної орієнтації. А тому виникли питання, які необхідно обговорити та знайти відповіді: по-перше, що являє собою "невизначеність" у дискурсі економічної теорії та як її враховувати в наших економічних стратегіях та процесах; по-друге, яким чином морально-етичні норми можуть впливати на наше розуміння та практику формування і реалізації економічних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природу економічного процесу та місце в ній невизначеності розкрив Д. Норт у своїй знаменитій праці "Розуміння процесу економічних змін" [3]. Особливо

слід звернути увагу на його концепцію неергодичності та невизначеності економічного життя [3, с. 26–41]. Також слід відзначити класичну працю Ф. Найта "Ризик, невизначеність та прибуток" [4], в якій чітко розкрито поняття, сутність та співвідношення невизначеності та ризику. Значний внесок до розуміння цих понять зробив Нобелівський лауреат І. Пригожин [5; 6], а також Е. Ласло [7], які невизначеність розглядали у світоглядному онтологічному контексті. Цікавими є наукові доробки В. Гейця [8], Н. Резнікової [9], Л. Шевченко [10], Н. Блума [11] та В. Міловідова [12], які досліджують невизначеність як фундаментальну характеристику економічного розвитку та принципи її врахування у стратегіях економічних суб'єктів. Проте, зважаючи на те, що сьогодні термін "невизначеність" використовується численними експертами з економіки, то слід уточнити в економічному дискурсі його зміст. До того ж невизначеність та ризику впливають на поведінку головного актора економічного процесу – людину, а тому необхідно також уточнити контекст дискусії щодо "*homo economicus*".

Дедалі більшої ваги в економічних дослідженнях набувають проблеми взаємозв'язку моральних імперативів та соціальних цінностей з економічним розвитком. Наприклад, Дж. Ролз [13] та А. Сен [14] провели фундаментальні дослідження проблем економічної справедливості. Втім, багато чого залишається нев'ясненим, зокрема який стан економічної системи слід вважати справедливим (а їх може бути декілька) та яким чином погоджувати інтереси суб'єктів економічного процесу. Приблизне розуміння проблем є, але прийнятною відповіді немає. Серед українських науковців також слід відзначити праці А. Гергуна [15] та В. Левкулича [16], які розглядають феномен справедливості у соціокультурному та філософському аспектах, але це має важливе значення для формування його економічного дискурсу.

Виникло також поняття "моральна економіка", яке запровадив С. Боулз [17], але в чому її зміст і як її концепція впливає на економічний процес та як врахувати цю "моральність" – до кінця не зовсім зрозуміло. Моральний контент життя людини слід враховувати в економічних дослідженнях, але для цього необхідно чітко уявити: *по-перше*, чи можливо моральні імперативи віднести до предмета економічної теорії та практики; *по-друге*, чи повинний економічний процес мати у своєму цільовому та ресурсному змісті етичний контекст; *по-третє*, чи можливо у рамках економічного процесу ефективно збалансувати економічний, соціальний та етичний зміст нашого життя. Питання риторичні та потребують відповіді.

Мета статті – уточнити каузальний та аксіологічний контексти економічного процесу.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних та зарубіжних фахівців. Використано загальнонаукові методи дослідження: історичного, логічного аналізу, синтезу та абстракції.

Результати дослідження. Розглянемо декілька тез про сутність економічного процесу. Процес – (від лат. *processus* – просування) детермінований у часі та просторі цілеспрямовані акти для досягнення певного результату, що спричиняють події, тобто будь-які зміни системи. Процеси можуть бути *природними (еволюційними)*, тобто незалежними від людини, та *керованими* людиною.

Еволюційні процеси не мають конкретної мети, вони мають доцільність (доцільність – властивість процесів досягати певного результату, безвідносно до його змісту). У них немає суб'єкта у нашому розумінні. Є Природа, яка прокладає свій нескінчений шлях у безкінечних просторі та часі, а що нею рухає і до якої мети – людині невідомо. І цей безкінечний рух та взаємодія відомих і невідомих нам *сутностей* (те що існує) і є *Буттям*.

Щодо *керованих процесів* М. Хайдеггер зауважує: "Буття має місце як вихід присутності з таємниці" [18, с. 394]. Це слід розуміти як вихід з того, що Буття має таємницю у сферу людського знання та його практики. Ці знання допомагають людині розуміти природні еволюційні процеси, що надає їй змогу впливати на деякі з них з певною метою. Тобто керовані процеси – це результат взаємодії людини і природи.

Економічний процес – це сукупність подій, які змінюють стан економічної системи. Слід також розрізняти *еволюційні* та *керовані* економічні процеси. Еволюційний процес існує і проходить поза волею людини, вона в них є лише об'єктом. У процесі самоорганізації та саморозвитку як прояву еволюції людина фіксує і закріплює у неформальних інститутах ефективні практики, які згодом закріплюються у формальних інститутах. Власність, гроші, ринок – результат еволюції людства [19, с. 53–68].

Керований (тобто здійснений за волею людини) економічний процес – це сукупність детермінованих у часі та просторі, інституційно оформлених, цілеспрямованих взаємозалежних економічних актів (подій), що обумовлюють зміни в економічній системі. Сукупність економічних процесів формує економічну діяльність. Економічні процеси не можуть проходити повз людини. Саме вона є альфою й омегою економічного життя, одночасно і об'єктом і суб'єктом пізнання, що робить допущення про об'єктивність у матеріалістичному розумінні економічних та соціальних явищ і процесів вельми проблематичним. *Зміст економічного процесу* – відтворення певних системних економічних відносин відповідно до існуючого інституційного ландшафту, які надають можливість при обмежених ресурсах досягти мети – відтворити цінності з мінімальними витратами згідно з попитом.

Природа наділила людину, крім інстинктів (добування їжі, розмноження, домінування), *інтенціональністю*, що дає змогу їй бути суб'єктом, тобто цілеспрямовано формувати своє життя. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що є дві світоглядні концепції щодо

генезису та розвитку Світу, в тому числі і людини – еволюційна (дарвінівська та її різновиди) та ірраціональна (релігійна, концепція "розумного замислу" та ін.). Нині досить активно відбувається дискусія між цими двома світоглядами. Нового змісту вона набула після виходу в світ праць Д. Деннета: "Пояснена свідомість" (*Consciousness Explained. Boston, 1990*), "Небезпечна ідея Дарвіна: еволюція та сенс життя" (*Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meaning of Life. L., 1995*) [20]. Д. Деннет говорить про "Природний дизайн" світу, який спроектував Вселенський розум та наділив його інтенціональністю. Тобто він не вважає, що інтенціональність є особливим феноменом винятково людини. Таким чином, еволюцію Д. Деннет уявляє як процес розгортання вселенської інтенціональної установки, а людська інтенціональність – це похідна від неї. По суті, автор обґрунтовує божественну концепцію розвитку світу з елементами еволюціонізму. Це цікава концепція. В її дискурсі розвиток людини можливо уявити як надання їй базової програми життя, а вона, зважаючи на природні та соціальні умови, цілеспрямовано розвиває їх та формує своє життя. Тобто, принаймні, не все є "божим промыслом" – від людини теж щось залежить. Ідея схожа на "первинний поштовх" Ньютона. Це можливо допустити. До того ж довести існування чи не існування Бога – неможливо. Бог – поняття трансцендентне.

Рукотворні процеси не завжди ведуть до бажаного результату з різних причин – об'єктивних та суб'єктивних, а саме: відносності наших знань, не тільки щодо економічних закономірностей та дії законів, але й мінливих умов, в яких формується та реалізується економічна політика. Людина не може чітко їх передбачити, а тому змушена працювати у не цілком для неї зрозумілих умовах, які вона називає "невизначеністю", а для її усунення інституціоналізує своє життя та моделює різні варіанти розвитку економічних процесів. З цього приводу Д. Норт слушно зауважує: "Що ми взагалі намагаємося моделювати в наших теоріях, переконаннях, ідеологіях? Згідно з прагматичним підходом йдеться про те, наскільки наші вірування відповідають "реальності". Настільки, наскільки це вдається, у нас є шанси на те, що наші стратегії будуть мати бажані результати" [3, с. 19]. Проте реальність зіткана з наших уявлень, які формуються під тиском суспільних технологій релігійного, ідеологічного, політичного та іншого змісту. Наші уявлення створюють також і модель нашого майбутнього, у парадигмі якої формуються економічні процеси. Тобто цільові установки, розподіл і технологія використання ресурсів, ефективність процесу пов'язується з уявною моделлю майбутнього, про яке ми майже нічого не знаємо, крім того, що воно обов'язково буде. З цього приводу Н. Фергюсон слушно зауважує: "У майбутнього немає однозначного визначення. Майбутніх багато, вони неповторні та навряд чи коли-небудь припинять захоплювати нас зненацька" [21, с. 196]. Тому перед

нами постає проблема вибору, але за якими критеріями – незрозуміло. І причина цього в тому, що ми не можемо достеменно знати майбутнє, так як наші знання сформовані на досвіді минулого. Д. Норт з цього приводу відзначає: "Для того щоб знати майбутнє, нам потрібно знати сьогодні, що ми будемо знати завтра" [3, с. 39], що вельми проблематично. А тому про особливості майбутнього ми можемо говорити з певною ймовірністю в рамках наших уявлень, і чим далі воно відстоїть від нас, тим меншою є ймовірність того, що наші уявлення про нього справдяться.

До того ж економічні системи є нерівноважними, що означає неможливість прийняттого передбачення їх стану на більш-менш віддалену перспективу, так як вони постійно продукують флуктуації, тобто непрогнозовані та випадкові збурення системи, які можуть кардинально її змінити. А причин для виникнення цих флуктуацій в економічному житті достатньо, особливо політичних. Скажімо, як це сталося в Україні у 2014–2020 рр., і попереду їх ще буде чимало.

Варіантів майбутнього багато, а вибір одного, як засвідчує життя, вирішується досить просто – завдяки ідеологічним переконанням. Людина діє у рамках свого переконання, і для неї ці дії є визначеними та раціональними. Це ж стосується і суспільних утворень, еліта яких формує бачення майбутнього і стратегії його досягнення. Жорстко в умовах диктатури, а щодо демократії – то політичні ринки і політичний маркетинг вирішують долю країни.

Невизначеність – ключовий нарратив сучасності та навряд чи перестане бути ним у майбутньому. Але невизначеність не є об'єктивною сутністю. Вона – плід людської уяви, це те, що стоїть за межею розуміння людини. Якщо "щось" невизначене, то воно не існує, бо невідомі його сутність, зміст та форма. А тому як його можливо враховувати у наших теоріях, а тим більше у практиках? Ніяк! Хаос і невизначеність – трансцендентальні поняття, тобто такі, що можуть слугувати аксіоматичним допущенням теоретичних побудов, скажімо, такої, як синергетична концепція розвитку світу або інших, але не більше. Процес свідомої детермінації світу притаманний тільки людині. Через нього людина формує зрозумілий для неї Світ, що і є її реальністю у визначеному часі та просторі. У природи завжди є причина і наслідок, а відносність знань людини породжує нерозуміння нею цього і тоді, на її думку, виникають випадковості на кшталт "чорних лебедів", або й "білих".

Людина пізнає природу, але не зменшує невизначеності свого буття, так як Світ знову продукує їх, і так до безкінечності. Знання привідкривають Світ, розширюють горизонт дотику людини з ним, за яким криється нова невизначеність, і чим більше ми пізнаємо його, тим більшою стає для нас сфера стикання з ним, тим більше таємниць постає перед нами. Згадаємо парадокс Сократа про співвідношення знання та незнання: я знаю, що нічого не знаю. Це і є онтологічним

змістом поняття "невизначеність", яке породжене людиною та іманентне їй, це й є фундаментальною невизначеністю Світу у сприйнятті людиною. Як тут не згадати Соломонову мудрість: "Людина не може осягнути справ, які робляться під сонцем..." [Екклезіаст: 8. 12]. Інакше кажучи, над людиною тяжіє "прокляття невизначеності", але людина змушена приймати рішення в її умовах, що природно притаманне саме їй. Ці рішення формують її бачення та розуміння Світу, а чи будуть вони раціональними, визначити на момент їх прийняття неможливо, оскільки їх реалізація та оцінка ефективності буде у майбутньому й в інших координатах знань. Проте не потрібно боятися невизначеності, її необхідно "визначити" – у цьому сенс інноваційного життя та шлях до успіху.

Не заперечуючи ролі невизначеності та випадковості в економічних процесах, потрібно згадати деякі застереження щодо цього. Розвиток соціально-економічних систем не може повністю визначатися випадковістю, так як соціально-економічні процеси мають історичну природу, тобто вони не є марковськими, а їх майбутній розвиток залежить від попереднього. А тому "минуле накладає обмеження на теперішнє та майбутнє" [3, с. 79]. І далі Д. Норт зауважує, що зв'язок минулого з сьогоdnішнім та майбутнім визначає сутність так званого "ефекту колії", яка полягає у тому, що "...являє собою обмеження можливостей вибору, які існують у теперішньому часі, засноване на історичному досвіді минулого" [3, с. 82–83]. Згадаємо К. Маркса: "Традиції усіх мертвих поколінь тяжіють, як жах над розумом живих" [22, с. 119]. Це актуально для України, в якій проживає сьогодні 30.9 % населення, старше 55 років [23]. Вони виховалися у тенетах радянської ідеології, вони активні у виборчих процесах та різноманітних політичних акціях, інспірованих прибічниками соціалізму. Тому й маємо системні проблеми розбудови європейської держави.

Щоб уникнути невизначеності людина запроваджує формальні та неформальні інститути, спираючись на розуміння мотивацій до ефективного життя, в тому числі й економічного. Але вона теж до кінця не може розуміти природу цих мотивів та механізми їх генерації. А тому інститути, як людське творіння, не можуть бути досконалими і провокують неочікувані збурення, що вносить до економічного процесу додаткові ризики та випадковості у формі. Саме від цього застерігає Д. Норт, коли говорить, що "...запроваджені нами обмеження самі мають неясні наслідки, що відображає як наше недосконале розуміння оточуючої дійсності, так і рівно недосконалу природу формальних правил і неформальних механізмів, які ми використовуємо для втілення цих обмежень" [3, с. 14]. Україна – яскравий приклад запровадження інституцій без належного розуміння навколишньої дійсності. Наші неформальні інститути не відповідають формальним європейським, які ми намагаємося втілити. А якщо інституційне середовище не впорядковано, то і будь-які економічні процеси також будуть такими. Більш того, неясними будуть їх наслідки.

Щоб збудувати ефективні формальні інститути, необхідно розуміти людину. Але вона для самого себе, за І. Кантом, є "річ-у-собі". Її сутність закрита від нас "божественною завісою", і коли вона привідкривається, то ми вловлюємо певні змісти, перекладаємо на нашу мову та видаємо їх за теорії або навіть за практики. Проте, в принципі, людина не може вийти за межі своєї свідомості, щоб зрозуміти себе, тобто пізнати людину у рамках самої людини неможливо. Для цього необхідна інша свідомість, з більш різноманітними та недоступними для нас знаннями, так би мовити, свідомість, для якої людина була би незалежним об'єктом дослідження (принцип зовнішнього доповнення, теореми про неповноту Геделя). Цією свідомістю може бути "щось", яке ми зазвичай називаємо Богом, Вселенським розумом чи Природою, як кому зручно, зважаючи на віру та переконання.

Вважається, що невизначеність є однією з вагомих характеристик економічної та соціальної поведінки людини, яка, на думку деяких економістів, прихильників поведінкової економіки, зводить нанівець один з важливих допусків класичної економічної теорії "*homo economicus*". Ця точка зору дискусійна. Цілком слушною є теза В. Лагутіна, що "неокласика залишається основою методології сучасної економічної науки й на початку XXI ст. Методологія інституціоналізму і поведінкової економіки докорінно не змінила ситуацію" [24, с. 27]. Більш того, між ними існує органічний зв'язок. Наявність різних економічних теорій – позитивний факт, який вказує, що ми розуміємо складність економічного життя і розглядаємо його з різних точок зору, що закономірно приведе до нових досягнень, а згодом, і до нової економічної теорії.

"*Homo economicus*" – спрощене розуміння людської економічної поведінки, але воно має право на існування, тому що, принаймні, поведінка має бути такою. Це, так би мовити, ідеал, до якого слід наближатися. Л. Роббінс слушно зауважує з цього приводу, що економічна наука не покладається на те, що індивіди поведуться раціонально. Але її практичний зміст дійсно залежить від допущення, що добре було би, щоб вони так себе поводити [25, с. 123].

Щодо інших точок зору на раціональність поведінки людини, то, скажімо, Р. Капелюшніков, посилаючись на К. Ерроу, відзначає, що "...поняття "раціональність" у сучасній економічній теорії є чисто формальним, що нічого не говорить про те, наскільки "правильні" (раціональні) цілі, до яких йдуть індивіди. Раціональність у такому формальному розумінні – це, по суті, синонім узгодженості несуперечливих переваг, які виявляються в індивідуальних актах вибору" [26, с. 71]. Але тут виникає проблема "узгодженості", рішення якої, за К. Ерроу, може бути тільки за наявності "диктатора". Таким чином, можна говорити про "раціональність" тільки з точки зору одного чи декількох уповноважених суб'єктів, які погоджують приватні інтереси. Тобто це менеджмент, а в ньому рішення приймаються на суб'єктивному рівні та необов'язково узгоджують.

Вбачається, що більш правий Ф. Хайєк, який звертає увагу на, так би мовити, природний характер раціональності: "...вихідним є не припущення про те, що всі чи більшість учасників ринкового процесу раціональні, а, навпаки, допущення, що конкуренція висуває декілька більш раціональних індивідів, які і примушують інших включитися у боротьбу за домінування" [27, с. 397]. І варто додати до цього, що конкуренція змушує людей погоджувати свої інтереси і не тільки. Вона змушує, скажімо, бізнесмена, поводитися чесно, так як чесність є запорукою довіри, а довіра – запорукою успіху. В принципі, люди приймають суб'єктивне оптимальне рішення, виходячи з власного розуміння свої цілей, ресурсних обмежень та очікуваних наслідків, але воно формується під тиском зовнішніх обставин та конкуренції.

Людська поведінка завжди має причину та мотив. Різниця між ними полягає в тому, що причина знаходиться поза людиною, – це зовнішні обставини, а мотив – внутрішнє прагнення до чогось, до мети, яку формулює людина, зважаючи на причини. Змістовно цю проблему розглянув С. Найт у своїй відомій статті "Економіка і людська діяльність" [28, с. 126–133]. Красномовно і точно щодо мотиву людини бути раціональною, тобто ефективною, висловився Г. Кларк: "У довготривалому плані дохід куди сильніше впливає на формування образу життя, ніж будь-яка ідеологія чи релігія. Ніякий бог не зазиває своїх шанувальників до виконання ними благочестивого боргу більш рішуче, ніж дохід, який приховано спрямовує течію нашого життя" [29, с. 19]. Дохід – це ресурс не тільки для формування матеріальних умов життя, але й для самоствердження людини у суспільстві, показник її успішності.

Інколи згадують про "свободу волі" у контексті економічної поведінки людини, але вона тут ні до чого, так як, на думку С. Харріса, з якою варто погодитися, "свобода волі" насправді не більше ніж ілюзія. [30, с. 7]. Економічна поведінка людини передусім визначається інститутами, тому що інститути формують стимули. До того ж будь-яка економічна діяльність певним чином організована та детермінована, а тому, якщо людина включена до неї, то вона змушена за визначенням виконувати конкретні дії, виходячи з логіки процесу. До того ж, людина залежить від схем поведінки, а тому можливо передбачити з великою ймовірністю її поведінку в певній ситуації, але за умови, якщо ситуація визначена. За своєю природою людина завжди намагається мінімізувати енергію на виконання певної роботи, а тому вона схильна до схем у поведінці, які мають природне та інституційне походження. Напевно, існує код поведінки у спільноті подібних до себе. Хоча у натовпі люди напрочуд передбачені.

Людина – продукт інформації, яку вона споживає. Інформаційні технології – інструмент тотального впливу на людей. Можливості – необмежені. А тому сучасна людина живе не в індивідуальному світі власних цінностей, а у світі, який сконструювали інші люди і маніпулюють її поведінкою. У цьому контексті слід згадати теорію провідних біхевіористів Р. Талера і К. Санштейна та їх працю "Підштовхування:

як поліпшити рішення щодо здоров'я, статків і щастя" [31]. Ключове поняття їхньої концепції винесено у назву книги – "підштовхування" (*nudge*). Така стратегія застосовувалася завжди – стратегія батога та пряника у різних варіантах. Інакше кажучи, йдеться про "підштовхування" реальних економічних агентів до "раціональної" поведінки. А тому ніякого розриву між уявленнями про *homo economicus* у неокласиці та поведінковій економіці не відбувається. Навпаки, остання закликає послідовно реалізовувати цю модель на практиці.

Людина як об'єкт і предмет економічної науки може досліджуватися і досліджується на різних рівнях узагальнення. Одна справа – поведінка окремої людини і зовсім інша – певних спільнот, тобто множини людей, об'єднаних інституційним каркасом. Тому важливо розрізняти поняття раціональності економічної поведінки для індивіда та суспільних груп. Між економічними процесами, які проходять на різних рівнях економіки, скажімо, макро- та мікро- рівнях, є різниця. Тому слушною є пропозиція розглядати економічні процеси на більш детальних рівнях, а поведінку людини у когнітивному дискурсі – на рівні так званої наноекономіки.

Термін "наноекономіка" вперше ввів К. Ерроу у 1987 р. Серед економістів, які активно почали розробляти "наноекономічний" напрям, передусім слід відзначити Г. Клейнера [32]. Він пропонує декілька ієрархічних структурних рівнів економічної науки, а саме: мегаекономічний (глобальний), міжнародний, макроекономічний (економіка країни), мезоекономічний (економіка галузей, регіонів), мікроекономічний (економіка галузевих ринків за взаємодією підприємств), мініекономічний (економіка підприємства) наноекономічний (економіка людини). Саме останній рівень має вивчати особливості економічної поведінки індивідуальних учасників економічного процесу, тому що він є його суб'єктом. Щодо інших рівнів, то на них людина розглядається як ресурс, як об'єкт (робоча сила, працівник, який виконує регламентовані домовленістю роботи, тобто він не приймає рішень щодо впливу на процес). Когнітивний аспект економічної поведінки людини цікавий як об'єкт маркетингу та менеджменту.

Проблеми моральності економічної діяльності мають давню історію, принаймні, про це говорили ще Д. Юм, А. Сміт, Дж. Мілль. Сучасні праці С. Боулза, Б. Мілановіча, Дж. Ролза, А. Сена, Ф. Фукуями та інших цікаві, але здебільшого вони мають риторичний та філософський зміст. А от як врахувати цей етичний дискурс у стратегіях та моделях економічної політики різних рівнів – питання відкрите. Цікавою у контексті соціально орієнтованої економіки є концепція інклюзивної економіки, в основу якої покладено принцип персоніфікації творчих можливостей кожного потенційного працівника і створення для нього відповідного робочого місця. Може й це можливо згодом зробити, скажімо, у Швеції, а в Україні чи Уганді – велике питання. Але наполегливо працювати у цьому напрямі потрібно заради майбутнього, в якому місце повинно бути для всіх.

Сьогодні концепт "моральної економіки" став популярним нарративом. Світове суспільство навіть ввело і розраховує щорічно глобальний індекс щастя (*World Happiness Report*), який може певним чином віддзеркалювати моральний стан суспільства тієї чи іншої країни. Щодо України, то індекс вказує на значні проблеми нашого суспільного розвитку. За даними Всесвітньої доповіді про щастя 2020, Україна у рейтингу серед 153 країн посіла 123 місце; Намібія – 122, Ліберія – 124, а Казахстан – 50, Росія – 73, Білорусь – 75 [33]. Коментарі не потрібні. Такий рейтинг нам забезпечило наше толерантне ставлення до корупції та високий рівень недовіри до всіх і кожного. До того ж, Україна зайняла 92 місце у світовому рейтингу добробуту (*Legatum Prosperity Index*). Це найгірший показник серед країн Східної Європи і не тільки [34].

Критики капіталізму говорять про його несправедливість, жадібність та егоїзм, аморальність. Свого часу на цю критику надав відповідь Л. Мізес у своїй відомій праці "Антикапіталістична ментальність" [35]; згадаємо також праці Ф. Хасейка та багатьох інших. Ідеального суспільства не існує. Побудувати так зване справедливе суспільство, як показала людська практика, можна, але воно існуватиме недовго. Тільки еволюція є шляхом до гармонії, а не людські штучні суспільні конструкції на кшталт соціалізму. Чи можна спрямовувати еволюцію людства? Питання риторичне й однозначної відповіді немає. Здавалося б, що, принаймні, частково можлива корекція за умови чіткого розуміння ходи еволюційних процесів. Проте виникає питання, хто та як формуватиме і втілюватиме це "розуміння" у модель суспільного устрою? Адже для цього необхідний глобальний консенсус, і знову ми звертаємося до теореми К. Ерроу про його неможливість без "диктатора". У цьому контексті доречно ще раз згадати концепцію "підштовхування" Р. Талера, але за нею теж криється диктатура "підштовхувача".

Ф. Хайєк, посилаючись на Д. Юма, говорить про те, що система справедливості суспільства повинна базуватися на трьох основних природних законах: про стабільність власності, про передачу її тільки за згодою та про виконання взятих зобов'язань. Тобто у сучасному світі це: "свобода договорів, непорушність власності та зобов'язання відшкодувати іншій особі втрати, спричинені через власну провину" [27, с. 209]. Що це так – доводить практика провідних країн світу.

Щодо приватної власності, то Ф. Хайєк зауважує, що вона є ядром "моральних норм будь-якої цивілізації" [19, с. 54]. За Дж. Локком, де немає власності, немає справедливості. Але й існує вислів П.-Ж. Прудона: власність – то крадіжка (*La propriété, c'est le vol!*), а також марксистський підхід, який заперечує приватну власність як основу суспільного розвитку. То чому ставлення до приватної власності таке різне? А тому, що воно визначається фундаментальним аргументом противників приватної власності: справедливість – це рівність, а приватна власність породжує нерівність, експлуатацію. Тобто камінь спотикання знаходиться у розумінні змісту причини несправедливості. Але саме нерозвиненість інституту приватної власності продукує від-

сталість. Результати аналізу національних щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України за 1994–2018 рр. свідчать, що до приватизації підприємств (можна вважати це індикатором ставлення до приватної власності) негативно ставилися: у 2000 р. – 51.4 % великих підприємств та у 2018 р. – 57.6 % опитуваних; малих – відповідно: 18.7 та 34.9 %. До приватної власності на землю: відповідно – 37.3 % та 57.3 %; до купівлі-продажу землі – 47.9 та 63.8 % [36].

Економічна справедливість базується на природному праві людини на приватні економічні інтереси та приватну власність як необхідну умову їх реалізації. Приватний економічний інтерес реалізується через результати економічної діяльності індивідуума – дохід/прибуток. Саме дохід є квінтесенцією економічних інтересів. Чи є в принципі процес отримання доходу (прибутку) аморальним, як з цього приводу заявляють "моралісти"? Якщо приватна власність не є аморальною, то й її використання (відтворення) не є аморальним. Аморальними можуть бути особливості залучення людей до цього процесу та розподілу його результатів між ними.

Ефективність будь-якого процесу слід розглядати принаймні у двох аспектах – економічному та соціальному. Якщо максимізується дохід, то й максимізується податок, який сплачують бізнес та наймані працівники і який надходить до різного роду інститутів, у тому числі і відповідальних за соціальний розвиток. До того ж працівники, які отримують більший дохід, будуть більше витратити на соціальні та культурні послуги. Тобто дохід є матеріальною основою зростання рівня життя і стимулом розвитку соціальної сфери.

Щодо методологічного та методичного аспектів моделювання економічних процесів з урахуванням етичних норм, то автором розглянута ця проблема на прикладі імперативу "справедливість" [37]. Економічна справедливість є узагальненою етичною оцінкою будь-якого суспільно-економічного процесу, який віддзеркалює інтереси всіх його бенефіціарів.

Справедливість – моральний імператив суспільної поведінки людей, при реалізації якого суспільство перебуває у погодженому за інтересами та безконфліктному режимі розвитку. До того ж, на відміну від інших етичних норм, "економічна справедливість" переважно як розподільча справедливість [38] може бути врахована в економічних моделях, тому що її можливо трактувати як рівноважний стан за інтересами та цілями.

Моделювання механізму забезпечення справедливості у відносинах між суб'єктами економічного процесу базується на теорії ігор. Щоб включити справедливість до економічного дискурсу, запропоновано ввести поняття "ціна справедливості", під яким розуміється ціна компромісу між взаємодіючими суб'єктами відносно досягнення "стану справедливості" [37]. Але такий стан є нестійким і його потрібно постійно відслідковувати та підтримувати.

Важливою складовою проблеми економічної справедливості є подолання необґрунтованої соціальної нерівності (Вольтер казав, що рівність є річчю природною і в той же час химерою). На цю тему ведеться багато розмов і вони, як правило, мають популістський зміст. До того ж, виникає питання – як визначити "необґрунтовану економічну та соціальну нерівність". А. Сен вбачає її рішення у створенні "приблизно рівних умов та можливостей для розвитку" [14]. Створити приблизно рівні умови у масштабі світу проблематично, але в окремій країні – можна. При цьому умови та можливості можуть бути однаковими, але люди по-різному їх сприймають та реалізують і прикладів тому багато як на рівні невеликих територіальних громад, міст, країн, так і регіонів та континентів. Наприклад, Л. Харрісон показав як різна корінна культура емігрантів у США спричиняє різний рівень життя при рівних інституціональних умовах [39, с. 169–250]. Це характерно для таких багатонаціональних країн, як, наприклад, Росія.

Можна стверджувати про "кричущу нерівність" і навіть припустити, що є критерій її оцінки. Наступні дії для її усунення відомі – необхідно створити інститути та інституційні механізми, і, здавалося б, що проблеми будуть вирішені. Проте все набагато складніше: різні народи, країни, різні люди, різний історичний соціальний, економічний та культурний контекст їх розвитку сформували різну ментальність та глибинну культуру, що визначає різне сприйняття свого стану і шляхів щодо змін. Це підтверджують дослідження з проблем бідності та шляхів її подолання Нобелівських лауреатів 2019 р. А. Банерджі, Е. Дуффо [40].

Яскравим прикладом є Африка. За деякими даними, загальний обсяг допомоги в середньому за рік за 2000–2020 рр. з різних джерел, яку отримує Африка (тільки у США допомогою Африці опікуються більше ніж півтори тисячі різних організацій та й ще державна USAid), складає близько 150 млрд дол. США [41]. Проте допомога ця не завжди є альтруїстичною, але все ж таки при такій допомозі Африка має бути розвиненим континентом. У 2019 р. у сфері надання гуманітарної допомоги ООН забезпечено мобілізацію та координацію міжнародної допомоги у розмірі 18 млрд дол. США в інтересах 117 млн осіб, які її потребують. Але таких у світі, за даними ООН, 1.3 млрд осіб, тобто близько 17 % населення планети (7.7 млрд у 2019 р.) [42, с. 11].

У контексті "моральності" економіки слід згадати концепцію соціальної відповідальності бізнесу. Гарна репутація компанії нині залежить не лише від її комерційних успіхів, адже на сьогодні висока якість товарів та послуг сприймається як буденність, але й від співпраці з суспільством. Соціальна відповідальність бізнесу – це не марна витрата коштів на благодичність, це формування соціального капіталу, довіри, що приносить зиск не тільки бізнесу, але й споживачу. До того ж, концепт соціальної відповідальності укріплює конкурентний потенціал компанії.

Адепти "моральності" економічного розвитку критикують теорію та практику неухильного економічного зростання. Наприклад, З. Бауман вважає, що він підриває моральні підвалини суспільства, перетворюючи його на суспільство споживачів [43]. Проте, по-перше, немає нічого поганого у зростанні споживання, а по-друге, економічне зростання з часом і поки що не у всіх країнах, приведе до нової якості життя – високих соціальних стандартів, але за умови достатнього економічного зростання та формування належного інституційного середовища. Тому доречно погодитися з тезою про те, що "економічна діяльність людини залишатиметься першорядною протягом усього ХХІ ст., на цій основі будуть утворюватися нові суспільні цінності, які отримуватимуть соціальне та духовне визнання, а не навпаки" [44, с. 14]. Звичайно, капіталізм буде еволюціонувати до соціально орієнтованого суспільства, і скандинавські країни тому приклад, але слід зауважити, що "не хлібом єдиними" живе людина тоді, коли у неї є цей хліб.

Висновки. Невизначеність – трансцендентальне поняття. Її неможливо відобразити у сутнісній формі в наших теоріях, а тим більше, у практиках, тому що ми її не те що не знаємо, але й не уявляємо.

Економічний процес є нелінійним та нерівноважним, а результат його ймовірнісний. Економічна поведінка людини в основному визначається формальними та неформальними інститутами, тому ми й говоримо про її обмежену раціональність. Доведено, що між неокласичним та біхевіористичним теоретичними концептами економічної поведінки людини є органічний зв'язок. Різниця підходів полягає у рівнях узагальнення об'єкта та предмета дослідження.

Щодо моральності економіки, то моральними мають бути економічні процеси, які формуються та спрямовуються людиною і мають відбиток її етичних норм. Морально-етичний контекст економічного процесу може бути врахований у моделях економічного процесу, але тільки як імператив "економічна справедливість", тому що його можливо трактувати як рівноважний стан за інтересами та цілями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории; пер. с англ. Челябинск: Социум, 2005. 877 с.
2. Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 10-23.
3. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. М.: ГУ ВШЭ, 2010. 256 с.
4. Найт Ф. Н. Риск, неопределенность и прибыль. М.: Инфра-М, 2005. 360 с.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой; пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 432 с.
6. Пригожин И. Определено ли будущее. Ижевск: ИКИ, 2005. 240 с.
7. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира. *Путь*, 1995. С. 3-129.

8. Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ: Академперіодика, 2020. 456 с.
9. Резнікова Н. В. Економічна незалежність країн в умовах глобальних трансформацій. Київ: Агар Медіа Груп, 2018. 460 с.
10. Шевченко Л. Стратегія організації в умовах обмежень, невизначеності та непередбачуваності. *Економічна теорія та право*. 2020. № 3. С. 8-27.
11. Блум Н. Изменчивость уровня неопределенности в экономике. *Вопросы экономики*. 2016. № 4. С. 30-55.
12. Миловидов В. Д. Симметрия заблуждений: Факторы неопределенности финансового рынка в условиях технологической революции: монография. М.: Магистр, 2019. 336 с.
13. Ролз Дж. Теория справедливости. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
14. Сен А. Идея справедливости; пер. с англ. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд "Либеральная Миссия", 2016. 520 с.
15. Гергун А. В. Глобальна справедливість. Контрверза універсалізму та партикуляризму. Київ: Наукова думка, 2016. 213 с.
16. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Гельветика, 2018. 480 с.
17. Боулз С. Моральная экономика: почему хорошие стимулы не заменяют хороших граждан. М.: Изд-во Института Гайдара. 2017. 336 с.
18. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления; пер. с нем. М.: Республика, 1993. 447 с.
19. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. М.: Новости, 1992. 304 с.
20. Деннет Д. Опасная идея Дарвина. Эволюция и смысл жизни; пер. с англ. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 784 с.
21. Фергюсон Н. Восхождение денег. М.: Астрель: CORPUS, 2010. 431с.
22. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. Соч. 2-е изд. Т. 8. С. 115-217.
23. Оцінка чисельності наявного населення України. URL:<https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/pdf>.
24. Лагутін В. Онтологічні та гносеологічні засади економічної науки XXI століття. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2020. № 2. С. 21-35. DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020\(130\)02](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020(130)02).
25. Роббинс Л. Природа и значение экономической науки. В кн.: *Философия экономики*. Антология; пер. с англ. М.: Из-во Института Гайдара, 2012. С. 93-123.
26. Капелюшников Р. Поведенческая экономика и "новый" патернализм. *Вопросы экономики*. 2013. № 9. С. 66-90.
27. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики; пер. с англ. М.: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
28. Найт Ф. Экономика и человеческая деятельность. В кн.: *Философия экономики*. Антология; под ред. Д. Хаусмана; пер. с англ. М.: Иститут Гайдара, 2012. С. 26-133.
29. Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира; пер. с англ. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара. 2012. 544 с.
30. Харрис С. Свобода воли, которой не существует; пер. с англ. М.: Альпина Диджитал, 2012. 112 с.
31. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора; пер. с англ. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2018. 240 с.

32. Клейнер Г. Нанoeкономика. *Вопросы экономики*. 2004. №12. С.70-93.
33. Всемирный доклад о счастье 2020. URL: <https://theworldonly.org/indeks-schastyu-2020>.
34. 2020 Legatum Prosperity Index. URL: <https://li.com/reports/2020-prosperity-index>.
35. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. М.: Катаксия, 1993. 240 с.
36. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 рр. Таблиці. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>.
37. Онищенко В. Справедливість у міжнародних економічних відносинах. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 4. С.17-33. DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)02).
38. Фелпс Э. Распределительная справедливость. URL: https://lib.sale/ekonomicheskaya-teoriya_700/raspredelitel'naya-spravedlivostedmund-felpsdist.html.
39. Харрисон Л. Распределительная справедливость. М.: Новое изд-во, 2008. 300 с.
40. Банерджи А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від бідності; пер. з англ. Київ: Наш формат, 2018. 342 с.
41. Сигов Ю. Кто и зачем помогает Африке. URL: https://www.ng.ru/dipkurer/2020-06-28/10_7896_africa.html.
42. Доклад Генерального секретаря о работе Организации (А/75/1, семьдесят пятая сессия). Издание Организации Объединенных Наций. New York, New York 10017, United States of America, 2020. 148 с.
43. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства; пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 109 с.
44. Мазаракі А., Лагутін В. Перспективи методологічних змін в економічній теорії ХХІ ст. *Економічна теорія*. 2020. № 1. С. 5-18. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2020.01.005>.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2020.

Onishchenko V. The nature of the economic process.

Background. Today there are questions that need to be answered, namely: what is the "uncertainty" in the discourse of economic theory and how to take it into account in our economic strategies and processes; how moral and ethical norms can affect our understanding and practice of formation and implementation of economic processes.

Analysis of recent researches and publications. The studies of D. North, F. Knight, I. Prigozhin, and E. Laslo are devoted to the problem of uncertainty of economic processes, in which uncertainty is considered in the ontological aspect. Fundamental studies of moral and ethical norms of economic development were carried out by S. Bowles, J. Rawls and A. Sen etc.

The ***aim*** of the article is to clarify the causal and axiological contexts of the economic process.

Materials and methods. The works of native and foreign specialists were the materials of the research. General scientific research methods such as historical, analysis, synthesis and abstraction have been used in the article.

Results. Uncertainty is inherent in a market economy and its processes. It is argued that the economic process is nonlinear, its outcome is probabilistic, and may be uncertain.

Human economic behaviour is mainly determined by institutions, especially within the economic process. It is proved that there is an organic connection between neoclassical

and behavioural theoretical concepts of human economic behaviour. The difference in approaches lies in the levels of generalization of the object and subject of research.

The moral and ethical context of the economic process can be taken into account in the models of the economic process, but only as an imperative of "economic justice". The algorithm of finding a "fair solution" involves the approximation of the state of coordination of interests to equilibrium.

Conclusion. It is necessary to continue researching the problems of causality of the economic process, which will contribute to the validity of forecasts. The moral and ethical context of the economic process requires expansion of the concept of its effectiveness and the development of modeling methods.

Keywords: economic process, evolution, intentionality, uncertainty, institutions, economic behaviour, moral and ethical content, justice.

REFERENCES

1. Myzes, L. (2005). *Chelovecheskaja dejatel'nost': Traktat po ekonomycheskoj teoryi [Human Action: A Treatise on Economics]*. Cheljabynsk: Socyum [in Russian].
2. Robbins, L. (1993). Predmet ekonomycheskoj nauky [The Subject-Matter of Economics] *THESIS*. Is. 1. Vol. 1, 10-23[in Russian].
3. Nort, D. (2010). *Ponimanie protsessa ekonomicheskikh izmenenii [Understanding the Process of Economic Change]*. Moscow: GÝ VShE [in Russian].
4. Knight, F. H. (2005). *Rysk, neopredelennost' y prybyl' [Risk, Uncertainty, and Profit]*. Moscow: Ynfra-M [in Russian].
5. Prigojin, I., & Stengers, I. (1986). *Poriadok iz haosa: Novyi dialog cheloveka s prirodou [Order Out of Chaos: A New Dialogue between Man and Nature]*. (Trans). Moscow: Progress [in Russian].
6. Prygozhyn, Y. (2005). *Opredeleno ly budushee [Has the Future Determined?]*. Yzhevsk: YKY [in Russian].
7. Laslo, E. (1995). Vek byfurkacyy. Postyzhenye yzmenjajushegosja myra [Century bifurcation: comprehension of the changing world]. *Put' – Way*, 3,129 [in Russian].
8. Geets, V. M. (2020). *Fenomen nestabilnosti – viklik ekonomichnomý rozvitký [Instability phenomenon is a challenge to economic development]*. Kyiv: Akadempriodika [in Ukrainian].
9. Reznikova, N. V. (2018). *Ekonomichna nezalejnist kraïn v ýmovah globalnih transformatsii [Economic independence of countries in the context of global transformations]*. Kyiv: Agar Media Grýp [in Ukrainian].
10. Shevchenko, L. (2020). *Strategiia organizatsii v ýmovah obmejen, nevznachenosti ta neperedbachývanosti [The strategy of the organization in the context of limitations, uncertainty and unpredictability]*. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3, 8-27 [in Ukrainian].
11. Blým, N. (2016). *Izmenchivost ýrovnia neopredelennosti v ekonomike [Variability of the uncertainty level in the economy]*. *Voprosy ekonomiki – Economic Issues*, 4, 30-55 [in Russian].
12. Milovidov, V. D. (2019). *Simmetriia zablýjdenii: Faktory neopredelennosti finansovogo rynku v ýsloviiah tehnologicheskoi revoliýtsii [Symmetry of Fallacies: Factors of Financial Market Uncertainty in a Technological Revolution]*. Moscow: Magistr [in Russian].
13. Rolz, Dzh. (2010). *Teoryja spravedlyvosty [A Theory of Justice]*. Moscow: Yzd-vo LKY [in Russian].
14. Sen, A. (2016). *Ydeja spravedlyvosty [The Idea of Justice]*. (Trans). Moscow: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara; Fond "Lyberal'naja Myssyja" [in Russian].
15. Gergýn, A. V. (2016). *Globalna spravedlivist. Kontroverza ýniversalizmý ta partiky-liarizmý [Global Justice. The Controversy of Universalism and Particularism]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

16. Levkýlich, V. V. (2018). *Spravedlivist iak sotsiokýltyrni fenomen [Justice as a Socio-cultural Phenomenon]*. Ýjgorod: Gelvetika [in Ukrainian].
17. Boulz, S. (2017). *Moral'naja ekonomyka: pochemu horoshye stymuly ne zamenjajut horoshyh grazhdan [Moral Economy: Why Good Incentives Do Not Replace Good Citizens]*. Moscow: Yzd-vo Ynstituta Gajdara [in Russian].
18. Hajdegger, M. (1993). *Vremja y bytje: Stat'y y vystuplenija [Time and Being: Articles and Speeches]*. (Trans). Moscow: Respublyka [in Russian].
19. Hajek, F. A. (1992). *Pagubnaja samonadejannost' [Destructive Arrogance]*. Moscow: Novosty [in Russian].
20. Dennet, D. (2020). *Opasnaja ydeja Darvyna. Evoljucyja y smysl zhyzny [Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meaning of Life]*. (Trans). Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye [in Russian].
21. Fergjusun, N. (2010). *Voshozhdenye deneg [The Ascent of Money]*. Moscow: Astrel': CORPUS [in Russian].
22. Marks, K. *Vosemnadcatoe brjumera Luy Bonaparta [Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte]*. 2 ed. Vol. 8, 115-217[in Russian].
23. Otsinka chiselnosti naiavnogo naselennia Ýkraïni [Estimation of the current population of Ukraine]. *buhgalter.com.ua*. Retrieved from <https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/pdf> [in Ukrainian].
24. Lagutin, V. (2020). Ontologichni ta gnoseologichni zasady ekonomichnoji nauky XXI stolittja [Ontological and Epistemological Principles of Economics of the XXI Century]. *Visnyk KNTEU – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 2, 21-35 [in Ukrainian].
25. Robbyns, L. (2012). Pryroda y znachenye jekonomycheskoj nauky. V kn.: Fylosofyja jekonomyky. Antologyja [The Nature and Significance of Economic Science. In the book: *The Philosophy of Economics: An Anthology*]. (Trans). Moscow: Yz-vo Ynstituta Gajdara [in Russian].
26. Kapeljushnykov, R. (2013). Povedencheskaja ekonomyka y "novyj" paternalizm [Behavioral Economics and New Paternalism]. *Voprosy ekonomyky – Economic Issues*, 9, 66-90 [in Russian].
27. Hajek, F. (2006). *Pravo, zakonodatel'stvo y svoboda: Sovremennoe ponymanje lyberal'nyh princypov spravedlyvosti y polityky [Law, Legislation and Liberty: A new statement of the liberal principles of justice and politics]*. (Trans). Moscow: YRYSEN [in Russian].
28. Najt, F. (2012). *Ekonomyka y chelovecheskaja. V kn.: Fylosofyja ekonomyky. Antologyja [Economy and human activity. In the book: The Philosophy of Economics: An Anthology]*. D. Hausman (Ed). (Trans). Moscow: Ystytut Gajdara [in Russian].
29. Klark, G. (2012). *Proschaj, nyscheta! Kratkaja ekonomycheskaja ystoryja myra [A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World]*. N. Edel'man (Trans). Moscow: Yzd-vo Ynmytuta Gajdara [in Russian].
30. Harrys, S. (2012). *Svoboda voly, kotoroj ne suschestvuet [Free Will]*. (Trans). Moscow: Al'pyna Dydzhytal [in Russian].
31. Taler, R., & Sanstejn, K. Nudge (2018). *Arhytektura vybora [Selection Architecture]* (Trans). Moscow: Mann, Yvanov y Ferber [in Russian].
32. Klejner, G. (2004). Nanoekonomyka [Nanoeconomics]. *Voprosy ekonomyky – Economic Issues*, 12, 70-93 [in Russian].
33. Vsemyrnyj doklad o schast'e (2020) [World Happiness Report]. Retrieved from https://theworldonly.org/indeks-schastya-2020_ [in Russian].
34. 2020 Legatum Prosperity Index. *li.com*. Retrieved from <https://li.com/reports/2020-prosperity-index> [in English].
35. Myzes, L. (1993). *Bjurokratyja. Zaplanyrovannyj haos. Antykapytalystycheskaja mental'nost' [Bureaucracy. Planned chaos. The Anti-Capitalist Mentality]*. Moscow: Katalaksyja [in Russian].
36. Rezul'taty nacional'nyh schorichnyh monitoryngovyh opytuvan' 1994-2018 rr. Tablyci. Instytut sociologiji NAN Ukrajiny [Results of national annual monitoring surveys

- 1994–2018 Tables. Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine]. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> [in Ukrainian].
37. Onyschenko, V. (2019). Spravedlyvist' u mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosynah [Justice in international economic relations]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 4, 17-33 [in Ukrainian].
38. Felps, E. *Raspreditelnaia spravedlivost [Distributive Justice]*. lib.sale. Retrieved from https://lib.sale/ekonomicheskaya-teoriya_700/raspreditelnaya-spravedlivostedmund-felpsdist.html [in Russian].
39. Harryson, L. (2008). *Kto процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике [Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success]*. Moscow: Novoe yzd-vo [in Russian].
40. Banerdzhi, A., & Duflo, E. (2018). *Ekonomika bidnosti. Jak zvil'nyty svit vid bidnosti [Poor economics]*. (Trans). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
41. Sygov, Ju. *Kto y zACHEM pomogaet Afryke [Who helps Africa and why]*. www.ng.ru. Retrieved from https://www.ng.ru/dipkurer/2020-06-28/10_7896_africa.html [in Russian].
42. Doklad General'nogo sekretarja o rabote Organyzacyy (A/75/1, sem'desjat pjataja sessyja). Yzdanye Organyzacyy Ob'edynennyh Nacyj [Report of the Secretary-General on the work of the Organization (A / 75/1, seventy-fifth session). United Nations Publication]. New York, New York 10017, United States of America (2020) [in English].
43. Bauman, Z. (2008). *Globalizacija. Naslidky dlja ljudyny i suspil'stva [Globalization. The Human and Society Consequences]*. I. Andruschenko (Trans); M. Vynnyk'kiy (Ed). Kyiv: Kyjevo-Mogyljans'ka akademija [in Ukrainian].
44. Mazaraki, A. & Lagutin, V. (2020). Perspektyvy metodologichnyh zmin v ekonomichnij teoriji XXI st. [Prospects for methodological changes in economic theory of the XXI century]. *Ekonomichna teorija – Economic theory*, 1, 5-18 [in Ukrainian].